

Irrationality in Foreign Policy

Evaluation of the Book "The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941"

Majid Behestani*

Abstract

This article deals with the critical review of the book "The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941". The importance of choosing this work is that the author of the work, Ruhollah Ramezani, is the initiator of theoretical studies of the history of Iran's foreign policy. This approach in that period, i.e. the years after World War II, was considered an innovative thing for all third-world countries. On the other hand, by translating it into Farsi, despite the gap of fifty years since its creation, due to the poverty of the source and the richness of the work, it was quickly noticed by intellectual and academic circles. As far as it seems, there is nothing wrong with this work. The main idea of the book is that despite the political developments over five hundred years, unrealistic traditionalism has ruled Iran's foreign policy. The main claim of this article is to clarify its content problems and theoretical weaknesses while reading it critically. Conservatism is the essence of his theory, which along with cold rationality gives a framework that even independence movements are rejected.

Keywords: Foreign Relations, Iran's Foreign Policy, Safavi, Pahlavi I, Iranian History

Extended Abstract

This article deals with the critical review of the book "The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941". The importance of choosing this

* Assistant Professor of the Social Studies, Imam Hussein University, Tehran, Iran, behestaniam@gmail.com

Date received: 11/01/2024, Date of acceptance: 21/04/2024

work is that the author of the work, Ruhollah Ramezani, is the initiator of theoretical studies of the history of Iran's foreign policy. This approach in that period, i.e. the years after World War II, was considered an innovative thing for all third-world countries. On the other hand, by translating it into Farsi, despite the gap of fifty years since its creation, due to the poverty of the source and the richness of the work, it was quickly noticed by intellectual and academic circles. As far as it seems, there is nothing wrong with this work. The main idea of the book is that despite the political developments over five hundred years, unrealistic traditionalism has ruled Iran's foreign policy. The main claim of this article is to clarify its content problems and theoretical weaknesses while reading it critically. Conservatism is the essence of his theory, which along with cold rationality gives a framework that even independence movements are rejected. The method of the article is descriptive-analytical. Ramezani was one of the pioneers of theoretical studies in the foreign policy of non-important states and the third world, especially Iran. This book was written to extract the pattern of Iran's foreign policy in a relatively long period (almost five hundred years). The result was that due to the long-standing institution of the monarchy and its tyranny, in practice, the fate of the country was completely dependent on the personal decisions of the Shah. Also, the Shahs looked at the category of foreign relations with their nostalgic and idealistic mentality. The output of this mentality was the kings' unrealism in foreign policy. As a result, many wars and waves of peace actually led to the weakening of Iran's power in the region and the world. The central concept of his analysis of foreign policy is rationality. His criterion for measuring it is matching the goals with the possibilities. For the application of this idea, a three-element model is designed, with the help of which the degree of rationality is checked: internal situation, external environment, and foreign policy. Foreign policy must create a balance between the other two elements. This simple model was criticized in this article due to theoretical ambiguities and historical contradictions. There is a kind of conservatism in this theory. Because every effort of the kings to recover the lost lands is condemned with the argument that when the central government is weak, annexationism leads to more failures. This was while some of these efforts were successful. It seems that not the annexationism itself, but the way of planning and military strategy to achieve the goals should be the problem.

Extreme rationalism has been imposed on socio-historical phenomena. Ramezani, influenced by the scientism and rationalism of the first half of the 20th century, designed a simple three-dimensional model of rationality in foreign policy, and then studied the behavior of the past and their results with this template. According to him,

123 Abstract

all actions must be successful, otherwise, it will be included in the list of irrationality. This is despite the fact that political actors, as a limited wise human being, do not have all the details of noble affairs, and not all events proceed according to their wishes and plans. In the same book, although Reza Shah's neighborhood policy is considered a sign of maturity of rationality, it is known as one of the dark points of his career today. Since the weakness of Iran's military power was assumed, Ramezani considered any kind of independence and nationalism, whether in the Islamist or nationalist discourse, which contradicted the vital interests of the great powers, to be against rationality. Reza Shah also behaved correctly to the extent that he went too far in pursuing the third power policy and the vital interests of England and Russia in Iran were endangered. The policy-making result of these premises is the conservative nature of his theory. In other words, third-world or weaker powers should always cooperate with great powers in "maintaining the status quo".

Bibliography

- Nizam Mafi ettehadieh, Mansoura, (1400), "Iran during the Qajar period", in the history of Iran; Oxford Research, edited by Toraj Daryai, translated by Shahrbanou Sarimi, Tehran: Qangkoos Publishing.
- Taghizadeh, Hassan, (1379), History of Iran's Constitutional Revolution, by Azizullah Alizadeh, Tehran: Ferdous Publishing.
- Ramezani, Ruhollah, (2008) An analytical framework for examining the foreign policy of the Islamic Republic of Iran, translated by Alireza Tayeb, Tehran: Nei Publishing.
- Ramezani, Ruhollah, (1399), History of Iran's foreign policy: from Safavid to the end of the first Pahlavi (879to1320), translated by Ruhollah Eslami and Zainab Al-Badishian, Tehran: Nei Publishing.
- Sykes, Sir Percy, (2010) History of Iran, 2 vols. , translated by Mohammad Taghi Fakh Dai Gilani, Tehran: Afsun Publishing House.
- Mousavinia, Seyed reza, (2012), Decision-making patterns in Iran's foreign policy: a comparative study of the Pahlavi era and the Islamic Republic, Qom: Mofid University.
- Mousavinia, Seyyed Reza, (2014), Iranian Realism: A theoretical analysis of Iran's foreign relations from the Safavid government to the fall of the Pahlavi, Tehran: The Audience publishing.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ناواقع‌گرایی در سیاست خارجی

ارزیابی کتاب تاریخ سیاست خارجی ایران: از صفویه تا پایان پهلوی اول

مجید بهستانی*

چکیده

این مقاله به بازبینی انتقادی کتاب «تاریخ سیاست خارجی ایران: از صفویه تا پایان پهلوی اول (۸۷۹ تا ۱۳۲۰ شمسی)» می‌پردازد. اهمیت انتخاب این اثر این بوده است که نویسنده اثر، روح‌الله رضوانی آغازگر مطالعات نظری تاریخ سیاست خارجی ایران می‌باشد. این رویکرد در آن دوره، یعنی سالهای پس از جنگ جهانی دوم، امری نوآورانه در مورد همه کشورهای جهان سومی به حساب می‌آمد. از سوی دیگر، با برگردان آن به فارسی، علی‌رغم فاصله پنجاه ساله از زمان تألیف آن، به دلیل فقر منبع و نیز غنای اثر، به سرعت از سوی محافل فکری-دانشگاهی مورد توجه قرار گرفت. تا آنجا که گویا به این اثر هیچ اشکالی وارد نیست. ایده اصلی کتاب این است که علی‌رغم تحولات سیاسی در طی پانصد سال، سنت‌گرایی ناواقع‌گرایانه بر سیاست خارجی ایران حکمفرما بوده است. ادعای اصلی این مقاله آن است که ضمن خوانش انتقادی آن، اشکالات محتوایی و ضعف نظری آن روشن شود. محافظه‌کاری جوهر نظریه او است که همراه با عقلانیت سرد چارچوبی می‌دهد که حتی حرکت‌های استقلال‌طلبانه مطرود شناخته می‌شود.

کلیدواژه‌ها: روابط خارجی، سیاست خارجی ایران، صفویه، پهلوی اول، تاریخ ایران

۱. مقدمه

سیاست خارجی ایران حوزه مطالعاتی است که از فقر مطالعاتی تاریخی رنج می‌برد. نگاهی به پژوهش‌ها نشان می‌دهد که در حوزه تألیف از میان کمتر از پانزده عنوان کتاب تاریخی، تنها پنج

* استادیار گروه مطالعات اجتماعی، دانشگاه امام حسین (ع)، تهران، ایران، behestaniam@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۱

عنوان به صورت تاریخ تحلیلی اختصاصی روابط یا سیاست خارجی نگارش یافته‌اند. کتاب «تاریخ روابط خارجی ایران: از صفویه تا پایان پهلوی اول» به لحاظ تاریخی مقدم بر کتابهای «تحلیل تاریخی سیاست خارجی ایران: از آغاز تا امروز» (فرمانفرمایان، ۱۳۵۵)، «چارچوبی تحلیلی برای بررسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران» (رمضانی، ۱۳۸۱)، «الگوهای تصمیم‌گیری در سیاست خارجی ایران: بررسی مقایسه‌ای دوران پهلوی و جمهوری اسلامی» (موسوی نیا، ۱۳۹۲) و «رنالیسم ایرانی: تحلیل نظری روابط خارجی ایران از دولت صفوی تا سقوط پهلوی» (موسوی نیا، ۱۳۹۴) است.

اهمیت کتاب رمضانی (تجدید چاپ: ۱۳۹۹) به دو مؤلفه است. نخست به سبقت آن بازمی‌گردد که به لحاظ زمانی اولین پژوهش تفصیلی و علمی بود که در باب تاریخ روابط خارجی ایران به قلم درمی‌آمد. و دیگر اینکه نویسنده کوشید یک نظریه بومی استخراج کند.

سؤال اصلی رمضانی این بود که چه تداومها و تکرارهایی در تاریخ سیاست خارجی ایران وجود دارد؟ قضاوت کلی او از روابط خارجی شاهان (از صفویه تا پایان پهلوی اول) این بود که اگر چه دستاوردهائی داشتند، ولی در مجموع موفق نبودند. آیا شکستهای تکراری دلایل تکراری داشتند یا هر دوره دلیل انحصاری داشت؟ اگر تکراری بودند، چه منابع و زمینه‌هایی سبب بازتولید آن در زمانهای مختلف تاریخی می‌شدند؟

در این مقاله، پس از معرفی ادعا و ایده کلی کتاب، در دو بعد صوری و محتوایی، این پژوهش مورد نقد و ارزیابی قرار خواهد گرفت. برای این منظور، از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است.

۲. معرفی کتاب

روح‌الله رمضانی (۱۳۰۶-۱۳۹۴)، متولد تهران، بعد از اخذ کارشناسی حقوق و علوم سیاسی از دانشگاه تهران برای ادامه تحصیل به آمریکا می‌رود. توجهی به مجموعه آثار وی این را نشان می‌دهد که مطالعات روابط خارجی در منطقه غرب آسیا، خصوصا سرزمین مادری، ایران، برای او موضوعیت داشته است. از جمله این آثار می‌توان به «ایران انقلابی: چالش و پاسخ در غرب آسیا»، «خط شمالی: ایران، افغانستان، ترکیه»، «شورای همکاری خلیج فارس: سابقه و تحلیل»، و «چارچوب تحلیلی برای بررسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران» اشاره کرد. کتاب مورد نظر «تاریخ سیاست خارجی ایران: از صفویه تا پایان پهلوی اول (۸۷۹ تا ۱۳۲۰ش)» (۱۳۹۹) با عنوان اصلی «سیاست خارجی ایران: ملتی در حال توسعه در مناسبات جهانی» در

ناواقع‌گرایی در سیاست خارجی ... (مجید بهستانی) ۱۲۷

سال ۱۹۶۶ نخستین بار در آمریکا به انتشار رسید. در ایران، این کتاب با ترجمه روح الله اسلامی و زینب پزشکیان در ۳۷۳ صفحه از سوی نشر نی وارد بازار گردیده است.

۱.۲ الگوی نظری سیاست خارجی

به نظر رضانی، سیاست خارجی محصول اهداف، کنشها، ابزارها و نتایج در برابر دولتهای دیگر است (ص ۲۵). ولی صرف بیان این چهار عنصر به فهم کامل سیاست خارجی یک کشور یاری نمی‌رساند. باید با تحلیل انتقادی آنها عقلانیت آن استخراج گردد. وی به ایده «نوسازی» وفادار است و برای او آن سیاست خارجی معقول و قابل دفاع است که متناسب با ظرفیتهای و ابزارها طراحی شده باشد (ص ۲۶). نقد اصلی او به سیاست خارجی دولتهای کوچک، و نیز دولتهای تاریخ ایران، این بود که فاقد این خصیصه بودند.

رضانی در طراحی الگوی تحلیلی خویش به «موقعیت» می‌رسد. منظور او از آن مجموعه عوامل داخلی، خارجی، انسانی و غیرانسانی است که بر تصمیم دولت اثر می‌گذارند. همچنین او یکی از خصلتهای دولتهای سنتی با دولتهای پیشرفته و مدرن را در نحوه تأثیر موقعیت بر تصمیمات برمی‌شمارد. برای همین، برای توضیح بیشتر رویدادها وازگان جدیدی ابداع می‌کند. مانند: سیاست خارجی در حال گذار، سیاست خارجی سنتی، سیاستگذاران سنتی، اهداف سنتی، یا تکنیکهای سنتی دیپلماسی (صص: ۲۷-۲۸). وی می‌گوید ماهیت نوسازی بر تغییر است. شناخت ویژگیهای موقعیتی سنتی کشورها و تحلیل شرایط نوسازی آنها می‌تواند محقق را به این نکته رهنمون سازد که چه ویژگیهایی از سوی سیاستمداران در حال گذار کنار گذاشته شده‌اند، و کدام ویژگیها مانع عدم نوسازی می‌شوند (ص ۲۸)؟ وی الگوی تحلیلی خود را «تعامل سه‌جانبه پویا» نام می‌نهد. سه عنصر این الگو عبارتند از: موقعیت داخلی، موقعیت خارجی، و سیاست خارجی. کناکنش یا تعامل تودرتوی این سه در نهایت به صورت خروجی اصلی خود را بازتولید می‌کند (ص ۲۹).

۲.۲ سنت‌گرایی و ویژگیهای آن

رضانی با بکارگیری این الگو، متوجه می‌شود ذیل ایده سلطنت، حتی در دوره مدرن سنت‌گرایی حاکم است و برای آن دو مشخصه قائل می‌شود. یکی آن که قدرت سیاسی حول قدرت متمرکز فردی در سرزمینی پهناور بازسازی می‌شود به نحوی که فردیت همه ارکان

قدرت و سیاستها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. همه امور مملکتی از مسائل امنیتی و نظامی گرفته تا فرهنگ و اقتصاد از ضعف یا قدرت شخصیتی شخص حاکم تأثیر می‌پذیرفتند.

خصلت دوم مهمتر از اولی است. تقریباً همه حاکمان در جستجوی اهدافی بودند که فراتر از امکانات و توان کشور بود. عموماً نیز آن اهداف با کمک جنگ تعقیب می‌شدند. ویژگی جنگ این است که برای رسیدن به پیروزی همه توان کشور می‌بایست بسیج گردد. این سبب می‌شود که «ناواقع‌گرایی» ویژگی اصلی سنت‌گرایی سیاست خارجی در ایران تلقی شود. این گریز از واقع‌گرایی صرفاً به دوران اوج اقتدار ایرانی بازمی‌گشت، حتی در ایام فترت و سستی مانند زمانه فتحعلی شاه و محمد شاه قاجار هم جنگهای بیهوده‌ای در گرفت که به ضعف بیشتر دولت مرکزی، و جدائی بخشهای بزرگی از خاک میهن انجامید.

نویسنده در نقد دوران مشروطه، به ظهور ملی‌گرایی نزد سیاستمداران ایرانی اشاره می‌کند. از نظر وی، این امر در ظاهر امری مثبت بود، ولی همچنان ناواقع‌گرایی‌گرایانگیر این نسل جدید از سیاستمداران بوده است. یکسان‌پنداری شاه و دولت در تعیین تصمیمات روابط خارجی خصیصه دوران گذشته بود. در مشروطه، هر چند به لحاظ حقوقی با کمک نهاد مجلس شورای ملی اختیارات فردی محدود گردید، ولی اصرار بیش از حد و خارج از توان «استقلال کامل» در عمل به تداوم سنت ناواقع‌گرایی یاری رساند. برای نمونه، در کوران جنگ جهانی اول که روسها بخشی از خاک ایران را اشغال کرده بودند، ملی‌گرایان رسماً اعلام سیاست بی‌طرفی کردند، و این در حالی بود که در مذاکرات پشت‌پرده دیپلماتیک، کشورهای مداخله‌گر یعنی روسیه، انگلستان، و عثمانی اعلام کرده بودند که به این سیاست پایبند نخواهند بود. به نظر نویسنده، سیاست درست یا واقع‌گرایانه آن بود که در آن مقطع زمانی ایران هم‌پیمان متفقین می‌شد تا خاکش از غارتگری در امان می‌ماند. دلیل این ناواقع‌گرایی آن بود که در آن دوره نیروهای قدرتمند مجلس کسانی بودند که از رفتارهای پیشین روسها و انگلیسی‌ها نسبت به ایران ناراضی بودند و گرایش به آلمان داشتند. پیروزیهای ابتدائی متحدین سبب تقویت این احساس شد که به آلمان به عنوان یک منجی یا موازنه‌گر رو بیاورند یا حداقل با اعلان بی‌طرفی مانع موفقیت جبهه متفقین بشوند. بدتر آنکه دولت آلمان در مذاکرات محرمانه با وزیر خارجه ایران گفته بودند که نمی‌توان به لحاظ تسلیحاتی کمکی به ایران داشته باشند.

۳.۲ برآمدن رضاخان؛ تحولات دیپلماتیک و سیاست همسایگی خوب

تحولات جهانی جنگ جهانی اول به گونه‌ای پیش رفت که به نفع ملی‌گرایان داخلی بود. با قدرت گرفتن جریان ملی‌گرائی و تضعیف نهاد دربار، رضاخان با کودتای مستظهر به این جریان به سلطنت می‌رسد. منافع روسها و انگلستان به نحو شگفت‌انگیزی مشترکا به این جمع‌بندی رسیده بود که یک دولت مرکزی قوی روی کار بیاید. در نتیجه آنها سیاست عدم مداخله را پیش گرفتند (ص ۲۳۸). در سایه همین تحولات جریان ژرمنوفیل می‌تواند در دربار ایران قدرت بگیرد. از نظر رضائی سخت‌ترین تصمیم برای رضاخان، تنظیم روابط خارجی با همسایه شمالی بود زیرا آنها مدت یک قرن به سیاست متجاوزانه به ایران خو گرفته بودند. انعقاد قراردادهای تجاری به منظور خریدن زمان تا موقع قدرت گرفتن واقعی دولت مرکزی سیاست اصلی شاه شد. حرکت به سوی صنعتی شدن، تقویت زیرساختهای عمرانی، یا بهبود موازنه تجاری از جمله آن سیاست برای قدرت گرفتن دولت مرکزی با هدف خلاصی از وابستگی سیاسی-اقتصادی به روسها و نیز انگلیسیها به حساب می‌آمد. همچنین از ابزارهای دیپلماسی به صورت هوشمندانه‌تری بهره‌برداری گردید. برای نمونه اعطای امتیاز شیلات به منظور بازپس‌گیری بندرانزلی انجام گرفت.

در رابطه با بریتانیا، کمتر از روسها، ولی مشکلات عدیده‌ای بود در حالی که آنها حامی خارجی اصلی دولت مرکزی جدید شده بودند. وجود امتیاز کاپیتالاسیون، قرارداد نفت داری، و نیز حاکمیت بر بحرین از اصلی‌ترین نقاط اختلاف نظر بود. رضاخان کوشید با روشهای نوین دیپلماتیک و قضائی از بریتانیا امتیاز بگیرد. مثلا اعطای بعضی از امتیازات به روسها و آلمانها برای واداشتن لندن به نرمش نشان دادن، یا تأخیر بسیار زیاد در تصویب قرارداد حق عبور هوایی از آسمان ایران از جمله این تصمیمات بود. البته در قضیه بحرین صرفا به تذکرات شفاهی اکتفا شد که نشانه دوری از ملی‌گرائی متعصب بود زیرا ارزیابی توان ملی آن بود که نمی‌شد بر بحرین حاکمیت کامل اعمال کرد.

به گفته رضائی، به جهت تمرکز بر تنظیم سیاست استقلال‌جویانه در برابر مسکو و لندن، رضاشاه در قبال همسایگان از سیاست «همسایگی خوب» پیروی کرد. از نظر وی، تعصبات مذهبی یا قومی که پیش از این بر روابط خارجی ایران سایه انداخته بود، در رابطه با افغانستان، ترکیه، و عراق از سوی رضاشاه کنار گذاشته شد. در سیاست همسایگی خوب تعصب بر ادعاهای سرزمینی قبلی کمرنگ می‌شود تا محوریت برای حل و فصل مخاصمات مرزی و سرزمینی گفتگوها و توافقات دیپلماتیک باشد.

با این حال، نویسنده می‌نویسد رضاشاه نیز نتوانست کاملاً از سیاست خارجی سنتی پوست‌اندازی کند و آن خود را در تنظیم روابط با قدرتهای بزرگ نشان داد. مشکل آنجا بود که ذهنیت پایدار ایرانی که نگران دو رقیب روس و انگلیس جهت اعمال نفوذ و نقض حاکمیت ملی بود، همچنان حفظ شده بود ولی این بار به جهت موازنه قوا به آلمان به مثابه قدرت سوم روی آورد. بازگذاشتن دست آلمانی‌ها در داخل کشور در قالب انواع همکاریها و قراردادهای، و سپس اعلام موضع بی‌طرفی در بحبوحه جنگ جهانی بدترین تصمیمی بود که ایران می‌توانست اتخاذ کند زیرا این سبب تایید این تصور نزد جبهه متفقین شد که ایرانیها با این سیاست به دنبال حمایت از جبهه دشمن هستند. به دنبال اعتراض روسها و انگلیسیها مبنی بر اخراج آلمانیها از کشور رضاخان به سیاست دفع‌الوقت متوسل می‌شود، و چنین نتیجه می‌گیرد که استقلال‌طلبی مطلق هدفی غیرواقعی و آرمان‌گرایانه است که شاه در جستجوی آن به آلمان نزدیک می‌شود ولی در نهایت به نقض کامل حاکمیت ملی منتهی می‌شود.

۳. نقد و ارزیابی ترجمه

چینش و ویرایش این اثر ستودنی است. در ترجمه آن، لغات غیرفارسی کم به کار رفته است، و جملات سلیس و روان هستند. احتمالاً، برگردان فارسی بازتابی از همین ویژگی در متن اصلی است. درازه‌گوئی، و مغلق‌گوئی مشاهده نمی‌شود. این ویژگی در سطح تحلیل خرد یعنی کلمات و جملات، در سطح تحلیل کلان یعنی فصل‌بندیها هم حضور دارد. بازه زمانی بعضی از فصول با یکدیگر هم‌پوشانی دارد اما نویسنده تلاش کرد با جداسازی موضوعی، ذهن مخاطب دچار آشفتگی و اختلاط در مطالب نشود (برای نمونه، ن:ب: فصول ۳ و ۴، یا فصول ۶ و ۷، یا فصول ۹، ۱۰، ۱۱، و ۱۲). در یک مورد خطای در ترجمه مشاهده شد: برگردان حسین علاء به حسین اعلا، از سیاستمداران شهیر ایرانی (برای نمونه صص: ۲۵۰ و ۲۵۶).

۴. نقد و ارزیابی شکلی

نگارش علمی نیز به خوبی صورت پذیرفته است. مطالب ژورنالیستی یا واژگان غیرعلمی مشاهده نمی‌شود. همچنین اینکه در هر بند صرفاً یک مطلب بیاید، به درستی رعایت گردیده است. شاید بعضی ایده‌ها، از جمله الگوی نظری پژوهش، چندین بار به مخاطب، به فراخور مطلبی جدید، تکرار شود، ولی این به نحوی ملالت‌بار یا توضیح زاید بیان نشده است. ترتیب و ترتب موضوعات تاریخی نیز رعایت شده است و سیر تاریخی به خوبی پیش می‌رود.

در بخش کتابشناسی هم رمزانی به دایره وسیعی از منابع رجوع کرده است. با توجه به تسلط به زبان مادری، وی توانسته از منابع انگلیسی و فارسی به خوبی استفاده کند. البته اشکالی که می‌توان در این باره گرفت این است که دایره منابع به کتاب و مقالات محدود شده است. در صورت مرور اسناد و گزارشات تاریخی، خصوصاً آن دسته از اسناد محرمانه که به دلیل گذشت زمان ذیل قانون آزادی اطلاعات طبقه‌بندی شده، احتمالاً اثر فعلی از غنای بیشتری برخوردار می‌شد. با وجود این، طرح نظری که او در کتاب دنبال می‌کند متوقف به آن منابع نبوده است ولی احتمالاً می‌توانست قضاوت و طرح نهائی او را دقیقتر سازد.

اشکال دیگر کثرت منابع درجه دوم و سوم تاریخی است. خصوصاً در فصول ابتدائی این نقیصه بیشتر مشاهده می‌شود که آنها به دوران صفویه تا قبل از مشروطه مربوط می‌شوند. برای نمونه در صفحه ۵۶ از کتاب خانم لمبتون از فریزر نقل قولی می‌کند که هر دو منابع درجه دوم به حساب می‌آیند. درباره نامه‌های رد و بدل شده میان شاهان صفوی و عثمانی و مطالب پیرامون آن، به آثار کسانی همچون بیانی، هورویتز، چو، کروسینسکی، نفیسی، جرج کرزن، یا راولینسون ارجاع داده شده است (ن.ب: صص ۴۵ تا ۶۵). در فصول پایانی این نقیصه رنگ می‌بازد.

۵. نقد و ارزیابی محتوایی

بعد از معرفی محتوای اثر، آن لازم است به جهت آنکه به جهت مستندات تاریخی، و قوت استدلال و تحلیل، بررسی شود. ایده اصلی کتاب حول مفاهیم واقع‌گرایی، سنت‌گرایی، ناعقلانیت، و تعصبهای کور بازسازی شده است که مورد به مورد نقادی تاریخی قرار خواهند گرفت.

۱.۵ تعصبهای فکری و مذهبی شاهان

شاه عباس سیاستمداری واقع‌گرا که هم در سیاست خارجی اولویتها را به درستی تشخیص می‌داد، و هم ارتش نوینی فارغ از مناسبات قبیله‌گی، و با استفاده از سلاحهای به‌روز ایجاد کرد ولی اشکالات او در مدیریت قدرت داخلی از جمله حذف جانشینان احتمالی، عملاً به تضعیف نهاد قدرت انجامید (ص ۴۷). این سیاست کینه‌توزانه و خودخواهانه متأسفانه به عنوان رسم عرفی تا زمان قاجار باقی ماند و نهاد قدرت پی در پی تضعیف می‌گردید (صص: ۵۱-۵۲). نویسنده یکی دیگر از عوامل تضعیف نهاد دولت در عصر صفوی را «تعصب شیعی» می‌داند.

اما برای توضیح آن هیچ مثال تاریخی روشنی نمی‌آورد و فقط به این اکتفا می‌کند که مذهب شیعه مردم را از ارتباط با اروپا نهی، و به انزوای ذهنی تشویق می‌کند (ص ۴۸). کاش رمضانی فهم ضمنی خود از بعضی حوادث تاریخی را به صورت مستدل و مستندی بیان می‌کرد تا زمینه ارزیابی و قضاوت راحت‌تر فراهم می‌گیرد در حالی که هم اکنون با یک ادعای سست مواجه هستیم. در هیچ جای این اثر تحقیقی تعریفی از تعصب شیعی نمی‌شود، و خواننده با حدس و گمانهای خودش وانهاد می‌شود.

۲.۵ تحولات جهانی و ضعف قوه سیاسی داخلی در قرن ۱۹

ایران در قرن نوزدهم با یک تفاوت بزرگ نسبت به قرون شانزدهم تا هجدهم مواجه می‌شود و آن تفاوت معظم در محیط خارجی است. در داخل همچنان نظام سلطنتی وحدت‌بخش سیاسی است، ولی بحران جانشینی، استبداد، نبود همبستگی اجتماعی، یا مشکل وفاداری هم ویژگی‌های پایدار این نظام سیاسی به حساب می‌آید (ص ۵۵) ولی در مقابل نزاع قدرتهای استعمارگر اروپائی به غرب آسیا از جمله ایران و عثمانی منتقل شده است. به عبارت دیگر منطقه شاهد موازنه قوای قدرتهای اروپائی گردیده بود.

در این دوره کشور آسییهای فراوان دید که برای آن سه دلیل بیان شده است. یکی نگهداشتن ولیعهدان و وارثان احتمالی تاج و تخت در حرمسراها؛ دیگری دور کردن آنها از پایتخت و استقرار در تبریز که سبب دور شدن آنها از اتفاقات دربار و تربیت برای کشورداری می‌شد؛ و دیگر باور به «خرافات شیعی» (ص ۵۷). اینکه شاهان و شاهزادگان برای خود حرمسارائی تدارک می‌دیدند بی‌شک ضعف بزرگی برای نهاد قدرت به حساب می‌آمد، ولی شاهزادگان به خصوص ولیعهد تحت تربیت خاص مربیان و معلمان جهت علم آموزی و آشنائی با امور مملکت می‌شدند. برای نمونه ناصرالدین شاه در تبریز شاگرد امیرکبیر به حساب می‌آمد که بعد از رسیدن به قدرت، او را با خود به تهران آورد. همچنین برخلاف مفروض نویسنده، تبریز محل عیش و نوش ولیعهد به حساب نمی‌آمد که اگر چنین نیتی متصور بود، می‌بایست محل استقرار ولیعهد را به شهرهای دیگری مانند فارس یا کرمان قرار می‌دادند. کما اینکه در کتاب تقی‌زاده به نقل از محمدعلی شاه آمده است که در دوران ولیعهدی در کرمان می‌بودم زیرا آنجا مردم حرف گوش کن هستند ولی تبریزیان اهل سیاست و سروصدا می‌باشند و نمی‌توان هر کاری کرد (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۷۷). این ولایت به دلیل هم‌مرزی با امپراطوری عثمانی و امپراطوری تزار روسیه، و نیز به عنوان معبر به اروپا، نقطه‌ای سوق الجیشی، سیاسی، و

پرحادثه به حساب می‌آمد. بسیاری از شخصیت‌های مهم سیاسی و فکری قاجاری از این خطه برخاستند همچون محمدظاهر صاحب روزنامه اختر، میرزا مهدی زعیم الدوله صاحب روزنامه حکمت، میرزا یوسف مستشارالدوله، میرزا صادق مستشار الدوله، زین العابدین مراغه‌ای، میرزا فتحعلی آخوندزاده، سید حسن تقی زاده، محمدامین رسولزاده، محمدعلی تربیت، سید حسین عدالت، یا میرزا حسن رشیدی. جالب است که اغلب کسانی که به عنوان سفیر و نماینده دربار به فرنگ اعزام می‌شدند به منطقه آذربایجان تعلق داشتند. فرهنگ اجتماعی مردم نیز، همانطور که در نقل قول از محمدعلی شاه آمده است، هشیار، مقاوم و سیاسی به حساب می‌آمد.

اما در باب خرافات شیعی، همچون دفعه پیشین، نویسنده به مورد یا شاخص خاصی اشاره نمی‌کند تا منظورش دقیقاً روشن گردد. در نتیجه صرفاً یک ادعا و قابل ارزیابی و بحث نیست.

۳.۵ نمودهای ناعقلانیت در سیاست خارجی ایران

در هنگام معرفی الگوی سنتی، رضانی سه نمود یا ویژگی را برای تشخیص آن معرفی می‌کند که در سنت پادشاهی ایران یافت می‌شود. این اقدامات و تصمیمات، به دلیل دوری از امکانات و تدبیر، بیشتر به تضعیف نهاد قدرت منجر می‌شد. آن سه مورد عبارتند از لشکرکشی، استقلال‌جوئی، اعلان سیاست بی‌طرفی.

۱.۳.۵ لشکرکشی به مثابه امری غیرعقلانی

رضانی در عمل از هر گونه لشکرکشی ولو به جهت بازپس گرفتن بخشهای جداشده از خاک ایران انتقاد می‌کند، و در پاره‌ای از موارد با کنایه آن را ابلهانه و از روی شهوات شاهانه ترسیم می‌کند. برای نمونه آن جا که از تلاش شاهان قاجار برای بازپس‌گیری هرات، یعنی تمامی افغانستان، به خاک کشور سخن می‌گوید آن را غیرعقلانی جلوه می‌دهد

ارتش [محمد] شاه نشان داد که از یک ارتش نامنظم شرقی و بی بهره از تمام جنگ افزارهای مدرن نیز ناکارآمدتر است. شمشیرزنان افغان، مهاجمان ایرانی را عقب راندند... روحیه الحاق‌گرائی ناصرالدین شاه از نیاکانش کمتر نبود... نیروهای بریتانیا جزیره خارک را اشغال کردند و ارتش ایران را که بسیار وحشت‌زده به پشت کوه‌ها گریخته بودند، از پا درآوردند (ص ۷۲).

به نظر وی، افسانه «ایران بزرگ» و حسرت امپراطوری پهناور گذشته پس زمینه سیاست خارجی همه سلاطین بوده است. «ایران با گذشته همیشه حاضر و افتخارات افسانه‌ای‌اش زندگی می‌کرد» (ص ۸۸) ولی نتیجه آن اقدامات همواره به کوچکتر شدن سرزمینی و تحقیر روحیه ملی می‌انجامید (ص ۷۴). قلم تحقیرآمیز او از روایت ساده تاریخی عبور کرده است.

۲.۳.۵ استقلال جوئی به مثابه امری غیر عقلانی

موضوع مهم دیگر این است که رضانی ایده «استقلال کامل» را برای دنیای جدید، به طور خاص در مورد ایران، امری غیرممکن در نتیجه پیگیری آن در سیاست خارجی را خلاف عقلانیت معرفی می‌کند. برای نمونه، او می‌گوید سیاستمداران نوین ایرانی، تحصیلکرده فرنگ، اگر چه از تعصبات مذهبی و ناآگاهی دور بودند ولی ناواقع‌گرایی در الگوی جدیدی از آرمانگرایی بازتولید شد. گریز از واقعیت یعنی ندیدن امکانات و شرایط از سوی نمایندگان مجلس شورای ملی، در زمانی که انگلستان قدرت و نفوذ روسیه در ایران را در معاهده ۱۹۰۷ ناچارا پذیرفت، ولی طرف ایرانی خواهان حفظ «استقلال کامل» بوده، خواسته‌ای که به تحریک روسها علیه بنیان مجلس شورا و تسخیر دربار انجامید (ص ۱۴۳). به عبارت دیگر، اگر نمایندگان ضعف قدرت مرکزی، و تحولات بین‌المللی را درک می‌کردند از سرشاخ شدن با روس تزاری پرهیز می‌کردند، و با اجرای سیاستهای درست (احتمالاً موازنه مثبت)، بهانه و زمینه لازم برای دخالت آنها را فراهم نمی‌کردند. وی به مصدق هم خرده گرفت و سیاست ملی‌گرایی او را ناعقلانی توصیف کرد زیرا با توانائی‌های ایران و اقتضائات و شرایط وقت خارجی هماهنگی نداشت، و بیشتر خیالپردازی بود (ص ۳۶۲).

گمان می‌رود رضانی در این نگاه خود افراط می‌ورزد تا آنجا که تصمیمات تندروانه و آنگلو فیل و ثوق الدوله، از جمله امضای قرارداد ۱۹۱۹، را نشانه دیپلماسی حرفه‌ای، تصمیماتی غیرشخصی و در جهت «بیشینه کردن منافع ایران» معرفی می‌کند (صص: ۲۰۳-۲۰۴). این درحالی است که به دنبال خصومت‌ورزی غیرمنطقی و شدید او نسبت به شوروی بلشویکی، که به تازگی دست دوستی به سمت دولت مرکزی ایران دراز کرده بودند، و داوطلبانه بعضی از امتیازات استعماری تزاریها را ملغی کرده بودند، شرایط کشور به سمت تجاوز مجدد روسها به خاک کشور این بار با پرچم ارتش سرخ نزدیک شده بود. نگران کننده آن که به لرد کرزن و وثوق الدوله بابت امضای آن معاهده، این اشکال را می‌گیرد که متوجه عمق احساسات ملی گرایانه که سراسر آسیا را فراگرفته بود، نشده بودند (ص ۲۰۴). این یعنی به طور ضمنی اصل

مفاد معاهده مورد تأیید قرار می‌گیرد. کما اینکه به مشیرالدوله خرده می‌گیرد که چرا از درخواست لندن برای عزل افسران روس از ارتش ایران، استنکاف کرد که به عزلش منجر شد (ص ۲۰۴).

۳.۳.۵ اعلان سیاست بی‌طرفی به مثابه امری غیرعقلانی

به نظر رضائی، اشکال دیگر به اعلان سیاست بی‌طرفی در هنگامه جنگ جهانی اول بازمی‌گردد. احمدشاه قاجار اقتدار نداشت و رشته کار در دست سیاستمداران مشروطه خواه بود. در آن برهه بخشهایی از خاک ایران تحت اشغال روسها بود. نخست وزیر مستوفی الممالک و دیگران از ابتدا سمت سیاست بی‌طرفی را گرفتند، و کوشیدند با مذاکرات متعدد طرفهای روسی، انگلیسی و ترکی را متقاعد کنند که خاک ایران محل جولان بازی قدرتهای بزرگ قرار نگیرد. سفرای همه این کشورها ضمن احترام به حاکمیت ملی کشور هیچ گونه تضمینی به عدم تجاوز به خاک ایران ندادند. با این حال، ایران رسماً اعلان بی‌طرفی کرد. سؤال رضائی این است که چرا بعد از گفتگوهای طولانی با طرفهای درگیر برای حاکمان مشخص شد که طرفها هیچ گونه احترامی به تمامیت ارضی کشور نداشته، در نتیجه سیاست بی‌طرفی شکست خواهد خورد، در عین حال، بر آن پافشردند (ص ۱۴۶)؟ به نظر او، راه حل جایگزین تنها اتحاد با یکی از جبهه‌های متفقین یا متحدین می‌بود. آیا برای نویسنده روشن است که اعلان طرفداری از یکی از طرفین درگیری به حفظ مرزهای ایران کمکی می‌کرد (ص ۱۶۰)؟ آیا به نظر نمی‌رسد دلیل آسیب دیدن کشور در جنگ جهانی نه اتخاذ سیاست بی‌طرفی، بلکه فروپاشی نظام سیاسی و ضعف ارتش ملی بود؟ هر چند در ادامه، مشروطه‌خواهان ملی‌گرا به دلیل خصومتی که از روسها و انگلیسیها داشتند، تصمیم گرفتند مخفیانه از جبهه متحدین (دول محور) حمایت کنند. رفت و آمدها و تصمیمات آنها از چشم جبهه متفق دور نماند و بهانه تجاوز به خاک کشور فراهم شد (ص ۱۶۱).

اگر چه رضائی در میان سیاستمداران ایرانی، بیشترین احترام را برای رضاشاه دارد از این جهت که براساس دغدغه نویسنده، بیشترین توجه به عقلانی‌سازی و واقعی‌سازی روابط خارجی توسط او صورت گرفته است، ولی در نهایت او را نیز مورد شماتت قرار می‌دهد که چرا به «سیاست بی‌طرفی» تن داد؟ به نظر او، این سیاست صرفاً از روی احساسات قدیمی بیگانه‌هراسی ایرانیان برمی‌خاست (ص ۳۳۷).

زمانی که رضاشاه برای رهائی استقلال کشور از سایه قدرتهای روسی و انگلیسی به آمریکا و آلمان پناه برد، خیلی زود از آنها فاصله می‌گیرد زیرا آنها را پناهگاه‌های مطمئنی تشخیص نمی‌دهد. این میزان از سهل‌انگاری مورخ در دیدن واقعیتها تعجب‌برانگیز است. ایرانیان در سده پیش از این، آماج زخمهای کاری متعدد ارضی، مرزی، و امتیازی بوده‌اند که هر گونه رفتار و رابطه بعدی آنها با قدرتهای خارجی خصوصاً کشورهای نامبرده، نمی‌توانست فارغ و غافل از آنها تنظیم شود. نویسنده خود کمی جلوتر از خیانت و دروغگوئی آلمانیها به ایران در جنگ جهانی دوم پرده برداشت که هیتلر طی یک موافقت نامه پنهانی پهنه ایران را به شوروی واگذار می‌کند (ص ۳۳۸).

۴.۵ اندیشه رضائیان در محک تاریخ

ولی سؤال این است که به دلیل موقعیت جغرافیائی (Geopolitics) خاص ایران و نیز ضعف در نهاد قدرت، اتخاذ تصمیمات عاقلانه، با ملاک و معیار رضائیان، امکان پذیر بود؟ در عمل خیر. این یعنی شاه، نخست وزیر یا نماینده مجلس شاید در مواردی بتواند واقع‌بینانه تصمیمی متناسب با منافع ملی بگیرند ولی این نمی‌توانست روند یا قاعده همیشگی باشد زیرا مداخلات بیگانگان، در کنار خامی سیاستمداران، عملاً شیرازه امور از مسیر طبیعی خارج می‌شد.

به این دو نمونه توجه کنید. نویسنده می‌آورد که با پیروزی بلشویکها سیاستمداران مشروطه‌خواه ارتباط درستی با قدرت جدید سرخ برقرار کرده بودند که همه چیز با احترام به منافع ملی ایران در حال پیشروی بود. اما با روی کار آمدن وثوق‌الدوله انگلوفیل و تصمیمات غلط او، تنش و دشمنی با همسایه شمالی به اوج رسید و بیهوده سیاست خارجی کشور تحت تأثیر قرار گرفت. کار به آنجا رسید که کلومیتسف نماینده شوروی در ایران، در جزیره آشوراده به قتل رسید. بعد هم با امضای قرارداد ۱۹۱۹ در جستجوی افزایش قدرت انگلیسی‌ها در ایران بود (صص ۱۸۵-۱۸۶). در نمونه دیگر، زمانی که پس از وثوق، مشیرالدوله سکان دولت را بر عهده گرفت، کوشید تعادلی در رابطه با دو کشور ایجاد کند و علی‌القاعده با توجه به تخصص نخست‌وزیر پیشین با روسها، حسن‌رفتارهایی نسبت به آنها روا داشت. مجموعه این اقدامات سبب برانگیختن شک در انگلیسی‌ها شد. آنها خواستار اخراج افسران روس از ارتش ایران شدند. با مقاومت مشیرالدوله، با فشار بر شاه، آنها موفق شدند او را از کرسی صدارت به زیر بکشند (صص ۲۰۱-۲۰۲).

۵.۵ ابهامات روابط خارجی دوره رضاخان

رمضانی در تحلیل دوران رضاخان سخت‌گیری کمتری دارد و بعضی از نکات را یا با ادعای کلی، یا با دلایل غیراقناعی عبور می‌کند. دلیل اجماع روسیه و انگلستان بر روی رضاخان، چشم‌پوشی از شیخ خزعل از سوی انگلستان به نفع رضاخان، لغو کاپیتالاسیون، قرارداد جدید نفتی، راه آهن شمال-جنوب، یا پیمان سعدآباد ۱۳۱۶ از جمله آن موارد به شمار می‌آیند.

۱.۵.۵ اجماع در حمایت از دولت رضاخان

در ادامه همان منطق، رضاشاه شرایط بهتری داشت که بتواند سیاست درست و عقلانی اتخاذ کند زیرا همزمان با کودتای ۱۲۹۹ هم روسیه و هم انگلستان، هر کدام به دلایل خاص خودشان از مداخله‌گری در ایران کوتاه آمدند و از روی کار آمدن «یک دولت قوی» حمایت کردند (ص ۲۰۸ و ۲۳۸). به چه جهت شوروی از حمایت از جنبش انقلابی جنگل دست می‌شوید؟ چه بده بستانی با دولت مرکزی انجام می‌گیرد؟ در حالی که پس از جنگ جهانی اول قدرتهای ظفرمند به دنبال تقسیم غنائم و تحکیم مواضع جغرافیایی خویش هستند، چرا ناگهان ورق برمی‌گردد و از کشور بسیار راهبردی ایران چشم می‌پوشند؟ آیا برای این دو دولت خالی کردن عرصه به نفع رقیب سستی خویش (روسیه، انگلیس، عثمانی، و ...) نگران‌کننده نبود؟ به چه حساب، در ساختار فروپاشیده قجری، صرف روی کار آمدن رضا میرپنج همزمان و توأمان می‌توانست منافع ملی دو ابرقدرت شوروی و انگلیس را تأمین کند؟

به این گزارش تاریخی متضاد دقت کنید: سال ۱۹۱۰ م. در دوره احمدشاه با فراخوان شوستر برای سامان دادن امور مالی کشور، روسها به دسیسه و آغازیدن تجاوز به خاک کشور، سبب تعطیلی مجلس و ناکام ماندن هیأت آمریکائی شدند. به دلیل فضای اختناق و توطئه، حتی مطبوعات جرأت نمی‌کردند درباره مسائل خارجی چیزی بنویسند (اتحادیه نظام مافی، ۱۴۰۰: ۳۹۵-۳۹۶).

در این تحقیق کنکاش نمی‌شود که چطور دو ابرقدرت وقت که تا همین اواخر، و از جمله در توافق ۱۹۱۹، تلاش داشتند ایران را تحت الحمایه ببرند، به ناگاه مشترکاً موافق خروج قوای نظامی از ایران، و تضعیف متحدان قدیمی خویش؛ مانند شیخ خزعل و جریان پلیس جنوب برای انگلستان، یا صرف نظر از نفت شمال برای شوروی، شدند؟ این در حالی است که همچنان سلطنت قاجاریه و احمدشاه روی کار بودند، و صرفاً رضاخان به عنوان وزیر دفاع و

بعد نخست‌وزیر جدید روی کار آمده است. چرا هیچکدام از نخست‌وزیران سابق مانند قوام‌السلطنه، مستوفی‌الممالک، یا مشیرالدوله نتوانستند توأمان منافع دو قدرت را تأمین کنند؟ خصوصاً آنکه دولتهای پساکودتا با اتخاذ سیاست «قدرت سوم» با ادعای استقلال بیشتر از قدرتهای روسی و انگلیسی، به سمت ایالات متحده گرایش یافته بودند. آیا می‌توان پذیرفت که این دو کشور در حالی که در صحنه بین‌المللی با آمریکا درگیری داشتند، به حضور سیاسی-اقتصادی آنها در خاک ایران رضایت دادند؟ در حالی که با امتیاز انحصاری نفت شمال برای روسها مخالفت شد، همین امتیاز به مدت پنج سال به یک شرکت آمریکائی استاندارد نیوجرسی واگذار گردید. هر چند روسها و انگلیسیها نسبت به این امتیاز نفتی به آمریکا اعتراض کردند، ولی دولت ایران با یک دعوی حقوقی اعتراضات را نادیده گرفت (ص ۲۴۷). آیا پیش از این چنین امری سابقه داشته است؟ حتی زمانی که دکتر میلپو سکان امور مالی ایران را بر عهده گرفت، این دو کشور یا استقبال می‌کنند یا مخالفت جدی نمی‌کنند، تا دست او برای اصلاحات اقتصادی باز باشد. رضائی این را نیز مدیون فضای بین‌الملل و سیاست حمایتگرانه از دولت مرکزی قوی برمی‌شمارد (ص ۲۵۱). در واقع روشن نیست که چرا دولتهای پساکودتا توانسته بودند منافع ملی هر دو قدرت خارجی را تأمین کنند به نحوی که از بسیاری از منافع دیگر خویش چشم‌پوشند، که پیش از آن، به بهانه آن موارد، بارها در امور داخلی دخالت کردند؟ در این باره، توجیه نویسنده جالب توجه است. به نظر او، حمایت شوروی از دولت کودتا ماهیت ایدئولوژیک داشت. در شوروی چنین تلقی شد که نیروهای سیاسی که کودتا را رهبری کردند به لحاظ فکری جزء جنبش رهائی ملی ضدامپریالیستی به حساب می‌آمدند که با ایده‌های مارکسیستی کمونیستی همسوئی داشت (ص ۲۸۱). ولی بیشتر از این توضیحی وجود ندارد که چرا با وجود فعالیتهای ضدکمونیستی رضاخان، آنها همچنان به این دولت امیدوار بودند و چرا با نزدیکی او به آمریکائی‌ها مخالفت ایدئولوژیک نکردند؟

۲.۵.۵ لغو کاپیتالاسیون

دلیل لغو کاپیتالاسیون برای انگلستان، نیز اینگونه طرح می‌شود که با اصلاحات قضائی رضاخانی، نظام قضائی مدرن شکل می‌گیرد و بدین ترتیب بهانه از دست دولتهای خارجی گرفته می‌شود (صص ۲۹۰-۲۹۱). در این جا نیز این قضیه مهم قضائی-سیاسی از قلم نویسنده به سهولت عبور می‌شود. نه فقط این مورد، در مواردی دیگر مانند حاکمیت بر بحرین، یا الغاء قرارداد نفتی ارزیابی سهل‌انگارانه مشاهده می‌شود:

همچنین در ارزیابی قرارداد جدید باید موقعیت قدرت ایران در آن زمان برابر بریتانیا را در نظر گرفت. اگر در این قرارداد بندهای نامطلوبی مانند دوره طولانی تمدید قرارداد وجود دارد، احتمالاً این بندها با استفاده از این عامل قدرت قابل توضیح است. درست است که شاه دیکتاتور بود و در لغو امتیاز داری شتابزده عمل کرده و در بستن قرارداد جدید با بی‌دقتی پیش رفته بود، این واقعیت نیز وجود دارد که در قرارداد جدید، مذاکره‌کنندگان ایرانی و حتی خود شاه نمی‌توانستند به عامل قدرت که محدودیت‌هایی برای پیچاندن دم شیر بریتانیا ایجاد می‌کرد، کاملاً بی‌توجه باشند (ص ۳۰۲).

۳.۵.۵ احداث راه آهن شمال- جنوب

احداث مگا پروژه راه آهن شمال- جنوب در حالی از سوی رضانی به سبب عدم استفاده از وام خارجی مورد ستایش قرار می‌گیرد (ص ۲۷۲) که اولاً فشار مالیاتی سنگینی بر چای و قند وضع می‌شود که به بروز اعتراضات عمومی منجر می‌شود، و مهمتر از این، این فشار نه برای تأمین منافع ملی، بلکه برای تأمین منافع راهبردی انگلستان برای مهار روسیه و حفظ هندوستان صورت گرفته بود.^۲

۴.۵.۵ سیاست همسایگی خوب، و باز تنظیم رابطه با قدرتهای بزرگ

در فصلی دیگر، روابط خارجی شاه با همسایگان تحت عنوان «سیاست همسایه خوب» مورد تحسین است (ص ۳۰۵)، در حالی که به دلیل دیپلماسی ناتوان و اتخاذ سیاست «جلب نظر فوری و حداکثری» کفه ترازو در امتیازات مرزی و ارضی به نفع همسایگان سنگین بوده است^۳ (ن.ب: صص ۳۰۵-۳۲۴).

در دوران پهلوی اول، روسها و انگلیسیها اجازه میدهند یا همراهی می‌کنند تا سیاست ایران برای نزدیکی به قدرت سوم موفق گردد؛ چه در ابتدای امر که ایران به آمریکا نزدیک شد، و چه در ادامه که آلمانیها در حوزه های مختلف اداری، اقتصادی، صنعتی و فرهنگی در کشور ریشه دوانیدند (برای نمونه ن.ب: فصل ۱۲). با این حال، نگاه و تحلیل دقیقی از چرائی این امکان به خواننده داده نمی‌شود. در جایی گفته می‌شود که انگلیسیها موافق حضور آلمانیها بودند چرا دولت ایران بنا داشت از آنها در نیمه شمالی کشور بیشتر استفاده کند که حوزه نفوذ شوروی بود و به این ترتیب قدرت روسی تضعیف می‌شد. این تا حدی قابل قبول است هر چند که روشن نمی‌کند آیا روسها جهت شکست آلمانیها کارشکنی کردند؟ اگر نه، که نویسنده

چنین نظری دارد (برای نمونه، ن.ب: ص ۳۲۸)، چه تحلیلی وجود دارد؟ از این بدتر، در جایی گفته می‌شود که دلیل همراهی حمایت‌گرایانه شوروی از حضور آلمانیها در خاک ایران این بود که آن را «خیرخواهانه» می‌دانستند (ص ۳۳۹). با چه منطقی در سیاست خارجی یا کدام سابقه در تاریخ روابط خارجی روسیه این توجیه قابل تبیین است؟

به هر روی، رضانی می‌نویسد رضاشاه اقدامات عاقلانه دیپلماتیک را در سالهای اول خوب جلو برد به نحوی که به صورت دیپلماتیک و گام به گام نفوذ روسها و انگلیسی‌ها در ایران کمتر شد، ولی در سالهای بعدی و با نزدیکی و اتکای بیش از اندازه شاه به آلمانیها ذیل سیاست قدرت سوم، عملاً ایران به اسیر و تحت نفوذ آن کشور تبدیل شد (ص ۳۴۹). همین وابستگی شدید به نیروی سوم جدید، سبب شد تا در جنگ جهانی دوم، کشور نتواند به راحتی از چنگال آلمانی‌ها بگسلد و ناچار با بکارگیری سیاست دفع الوقت، شرایط به نفع قدرتهای متفقین فراهم گردد که به تجاوز و اشغال کشور همراه شد.

۶. نقیض‌های تاریخی: اقدامات عاقلانه شاهان

نویسنده همواره کوشید تا بر ابعاد و نقاط غیرعقلانی در رفتار و تصمیمات شاهان تمرکز کند و آن را وارد الگوی نهائی خودش کند. این در حالی است که بسیاری از تصمیمات آنها که خردمندانه جلوه می‌کرد در این اثر به سرعت از آن عبور می‌شود. در ادامه چند نمونه معرفی می‌گردد.

۱- نادرشاه در حفظ رابطه دوستانه با روسها (۱۱۱۱ ه.ش - ۱۱۱۵ ه.ش) زیرکی از خود نشان میدهد و این در حالی بود که بخشهایی از خاک ایران توسط آنها اشغال بود. زیرا او می‌خواست برای مبارزه با عثمانیها تمرکز ایجاد کند. در این رابطه دوستانه، و البته موقت، روسها از ایران حمایت نظامی کردند تا علیه عثمانی موفق شوند و نیز به دلیل پاره‌ای مشکلات داخلی بخشهایی از خاک اشغالی ایران را پس دادند (صص: ۴۲-۴۵). با فراغت از عثمانی، نادر به روسیه لشکر کشید و الباقی سرزمینها را آزاد کرد.

۲- در زمان فتحعلی شاه، خاک ایران مورد تهدید لشکرهای فرانسه، روسیه و افغانستان بود. در مقابل انگلستان نیز نسبت به تهدیدات این سه قدرت علیه هندوستان احساس نگرانی شدید داشت. از این رو، آنها تقاضای اتحاد نظامی با ایران جهت مقابله با تهدیدات داشتند (ص ۶۲). این اتحاد دوام چندانی نداشت زیرا احساس نگرانی انگلستان از هر سه به نحوی مرتفع شد و

در نتیجه تمایلی به ادامه اتحاد با ایران نداشتند. رفتار ایران، جدای از تحولات آتی، در حفظ تمامیت ارضی و دفع تهدیدات بیرونی، عقلانی به حساب می‌آمد.

با تضعیف نقش انگلستان، فتحعلی شاه از جهت روسها همچنان احساس نگرانی داشت. به علاوه اینکه آنها گرجستان را از ایران جدا کرده بودند. او برای بازپس گرفتن گرجستان، نیازمند قدرت خارجی جدیدی بود که انگیزه مقابله با روسها را داشته باشد. فرانسه انگیزه کافی داشت. ولی جهت انگیزه آنها ایجاد جای پا در ایران برای نفوذ در هند و در نتیجه مقابله با انگلستان بود (ص ۶۳). در واقع ایران می‌خواست هم تمامیت ارضی خویش را حفظ کند، هم ارتش خود را تقویت کند، و هم سرزمینهای جداشده به آن بازگردد.

با این حال، به دنبال معاهده تیلسیت، سیاست فرانسه از حمایت ایران تغییر کرد. شاید از این به بعد، اصرار شاه به بازپس گرفتن گرجستان عقلانی نبود زیرا ارزیابی دربار وقت این بود که به تنهایی توان تأمین امنیت ارضی خویش ندارد چه برسد به این که برای الحاق سرزمینی اقدامی کند. زمانی که شرایط داخلی تغییری مثبتی نکرده بود، مثلاً تقویت توان نظامی، و نیز قدرتهای خارجی او را کنار نهاده بودند، دمیدن بر بوق جنگ اشتباه راهبردی به حساب می‌آمد که کشور را در موقعیت ضعیفتر قرار می‌داد.

۷. جنگ همیشه ناعقلانی است؟

ولی آیا هر مبارزه طلبی و جنگ افروزی برای حفظ مرزها یا الحاق گرائی خلاف منطق بوده است؟ ایران از قدیم الایام با عثمانی‌ها بر سر مسائل سرزمینی و مرزی درگیری داشته است. در این دوره بر سر تصاحب تعدادی از شهرها و تعیین دقیق مرزی جنگها و آتش بسهای مداومی میان طرفین شکل گرفت. معاهده ارزروم در همین زمینه انعقاد گردید. تا حدود بسیار زیادی مرزهای کنونی کشور محصول تنشها و جنگهای همین دوره است که به حمایت قدرتهای وقت اروپائی روسیه و انگلستان رسید. اگر آن جنگها به کاهش محدوده سرزمینی ایران منتهی می‌شد علی‌القاعده رضای قضاوت می‌کرد که آن تصمیمات عقلانی نبوده است. ولی نتایج بیش از یک دهه جنگ طلبی برای حفظ تمامیت ارضی و الحاق مناطق جداشده در قبال عثمانی جواب داد (صص: ۷۸-۸۱). در دوره محمدرضا شاه، قبل از پذیرش جدائی جزایر بحرین از خاک کشور، او تلاشهایی برای حفظ یا الحاق آن به انجام رساند از جمله آن که طی لایحه ای در سال ۱۳۳۶ آن را استان چهاردهم ایران خواند. رضای این کوششها را بازمانده سنت ناعقلانی شاهان پیشین معرفی کرد (ص ۳۶۱).

برای رضانی گاه عقلانیت در حکمرانی با وادادگی در برابر منافع بیگانگان مخلوط و مغشوش می‌شود یا آنکه او نمی‌تواند به خوبی از منطق مدعای خویش دفاع کند. از باب نمونه، انگلیسی‌ها در ادامه نفوذ کامل خود بر ایران، پس از قرارداد ۱۹۱۹ خواستار حضور کامل نظامی در قالب اخراج ژنرال روسی، و انتقال حاکمیت آن به انگلستان بودند و برای این منظور دولت سپهدار اعظم تنکابنی به شدت تحت فشار بود. او می‌گوید اگر به جای پافشاری بر استقلال، به خواسته انگلستان تمکین می‌شد، اصلاً کودتای سیدضیاء رضامیرپنج شکل نمی‌گرفت (صص ۲۱۰-۲۱۱). این درحالی بود که مجلس هنوز تشکیل نشده و این تصمیم می‌بایست قانوناً در آنجا اتخاذ می‌شد.

در قبال حاکمیت بر بحرین، به جز نامه‌نگاری‌های اعتراضی وزارت خارجه، هیچ اقدام عملی مثمرتری، مانند اعزام نیروی نظامی یا تأسیس پادگان نظامی در آنجا صورت نگرفت (صص ۲۹۴-۲۹۵). با این مماشات زمینه جدائی بحرین فراهم شد. آیا پرهیز از جنگ عقلانی بود؟ هم اینجا، هم در مورد قرارداد جدید نفتی در مورد لغو قرارداد داری رضاخان تحسین می‌شود (صص ۳۰۳ و ۳۰۲)، زیرا از ورود ایران به جنگ جلوگیری شد.

۸. نتیجه‌گیری

رضانی در جهان از پیشگامان مطالعات نظری در سیاست خارجی دولتهای غیرمهم و جهان سومی، بطور خاص ایران، بود. این کتاب برای استخراج الگوی سیاست خارجی ایران در یک بازه زمانی نسبتاً طولانی (تقریباً پانصد ساله) به رشته تحریر درآمد. نتیجه این بود که به دلیل دیرپائی نهاد سلطنت و نیز استبدادزدگی آن، در عمل، سرنوشت مملکت تماماً به تصمیمات شخص شاه وابسته بود. همچنین، شاهان با ذهنیت نوستالژیک و آرمانخواهانه خویش به مقوله روابط خارجی می‌نگریستند. خروجی این ذهنیت ناواقع‌گرائی شاهان در سیاست خارجی بود. در نتیجه بسیاری از جنگها و صلحها عملاً به تضعیف قدرت ایران در منطقه و جهان منجر شد. مفهوم محوری تحلیل او از سیاست خارجی عقلانیت است. ملاک او برای سنجش آن، تطبیق اهداف با مقدورات است. برای کاربرد این ایده یک الگوی سه عنصری طراحی میشود که با کمک آن میزان عقلانیت بررسی می‌شود: وضعیت داخلی، محیط بیرونی، و سیاست خارجی. سیاست خارجی باید میان دو عنصر دیگر تعادل ایجاد کند.

این الگوی ساده، به جهت ابهامات نظری، و تناقضات تاریخی، در این مقاله مورد نقد قرار گرفت.

۱- یک نوع محافظه‌کاری در این نظریه خفته است. زیرا هر کوشش شاهان برای بازپس‌گیری سرزمینهای از دست رفته مورد نکوهش قرار می‌گیرد با این استدلال که وقتی دولت مرکزی ضعیف است، الحاق‌گرایی به شکستها و ناکامی‌های بیشتر منجر می‌شود. این در حالی بود که بعضی از این کوششها به موفقیت رسیده بود. گویا نه خود الحاق‌گرایی، بلکه نحوه برنامه‌ریزی و راهبرد نظامی برای رسیدن به اهداف محل ایراد می‌بایست باشد.

۲- عقل‌گرایی افراطی به پدیده‌های اجتماعی-تاریخی تحمیل شده است. رضانی، متأثر از فضای علم‌گرایی و عقل‌گرایی نیمه اول قرن بیستم، یک الگوی ساده سه وجهی از عقلانیت در سیاست خارجی طراحی کرده، و آنگاه با این شابلون به مطالعه رفتار گذشتگان و نتایج آنها می‌پردازد. به زعم او، همه اقدامات باید به موفقیت نائل شود، وگرنه در فهرست ناعقلانیت جای می‌گیرد. این در حالی است که بازیگران سیاسی به عنوان یک انسان خردمند محدود، نه بر همه جزئیات امور اشراف دارند، و نه همه اتفاقات مطابق میل و برنامه آنها جلو می‌رود. در همین کتاب، اگرچه سیاست همسایگی رضاشاه نشانه بلوغ عقلانیت برمی‌شمرده می‌شود که امروزه به عنوان یکی از نقاط تاریک کارنامه او شناخته می‌شود. به واقع این گویای آن است که عقلانیت سرد به دلیل انتزاع افراطی رفتار انسان‌زدائی از تاریخ، و غفلت از تأثیر ساختار در پدیدارهای اجتماعی می‌شود. مورخ به جای خروج از تاریخ، باید درون آن زندگی کند و حتی الامکان خود را به عقلانیت تاریخی کارگزاران نزدیک کند، تا روند شکل‌گیری تصمیمات، و نیز عقیم یا منتج بودن آنها را به خوبی تحلیل کند.

۳- چون ضعف توان نظامی ایران مفروض بود، رضانی هر گونه استقلال‌طلبی و ملی‌گرایی، چه در گفتمان اسلام‌گرا چه گفتمان ملی‌گرا، که با منافع حیاتی قدرتهای بزرگ تضاد می‌داشت، خلاف عقلانیت می‌دانست. رضاشاه نیز تا آنجا درست رفتار کرد که در پیگیری سیاست قدرت سوم افراط کرد و منافع حیاتی انگلستان و روسیه در ایران به خطر افتاد. نتیجه سیاستگذارانه این مقدمات، ذات محافظه‌کارانه نظریه اوست. به عبارتی روشن، قدرتهای جهان سومی یا ضعیف‌تر همواره می‌بایست در «حفظ وضع موجود» با قدرتهای بزرگ همکاری کنند.

پی‌نوشت‌ها

۱. هر چند این قرارداد هر چند که مصوبه مجلس را به همراه داشت، در عمل به دلایل سیاسی و فنی اجرائی و عملیاتی نگردید.

۲. سر پرسی سایکس ژنرال انگلیسی که در ایران سمت دیپلماتیک داشت و هم فرمانده پلیس جنوب بود در «تاریخ ایران» می نویسد انتخاب مسیر راه آهن از سوی شاه عجیب بود زیرا بدترین نقاط و مسیر انتخاب شد که هزینه گزافی بر بودجه کشور تحمیل می‌کرد و هم توجیه اقتصادی نداشت و به احتمال زیاد نمی‌توانست سودآور باشد. در حالی که کشور به داشتن شبکه جاده ای محتاج تر بود (سایکس، ۱۳۸۰، ج ۲: ۷۷۰-۷۷۱).

۳. برای نمونه، نویسنده عامدانه هیچ اشاره به به واگذاری بخشهایی از کوهستان آرات به ترکیه، یا دشت ناامید به افغانستان، یا دعوی بر سر منطقه فیروزه در مرز با شوروی نمی‌کند.

کتاب‌نامه

- اتحادیه نظام مافی، منصوره، (۱۴۰۰)، «ایران در دوره قاجار»، در *تاریخ ایران؛ پژوهش آکسفورد*، ویراسته تورج دریائی، ترجمه شهربانو صارمی، تهران: نشر قفقوس.
- تقی زاده، حسن، (۱۳۷۹)، *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، به کوشش عزیزالله علیزاده، تهران: نشر فردوس.
- رضانی، روح‌الله، (۱۳۸۱) *چارچوبی تحلیلی برای بررسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*، ترجمه علیرضا طیب، تهران: نشر نی.
- رضانی، روح‌الله، (۱۳۹۹)، *تاریخ سیاست خارجی ایران: از صفویه تا پایان پهلوی اول (۱۷۹ تا ۱۳۲۰ شمسی)*، ترجمه روح‌الله اسلامی و زینب پزشکیان، تهران: نشر نی.
- سایکس، سر پرسی، (۱۳۸۰) *تاریخ ایران*، ج ۲، ترجمه محمدتقی فخر داعی گیلانی، تهران: نشر افسون.
- موسوی نیا، سیدرضا، (۱۳۹۲)، *الگوهای تصمیم‌گیری در سیاست خارجی ایران: بررسی مقایسه‌ای دوران پهلوی و جمهوری اسلامی*، قم: دانشگاه مفید.
- موسوی نیا، سیدرضا، (۱۳۹۴)، *رنالیسم ایرانی: تحلیل نظری روابط خارجی ایران از دولت صفوی تا سقوط پهلوی*، تهران: نشر مخاطب.